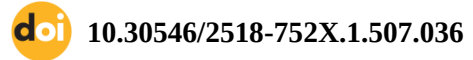

Elmira İsmaylova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ALMAN DİLİNDƏ FONETİK FƏRQLƏRİN TƏDRİSƏ TƏTBİQİ

Açar sözlər: *variasiya dilçiliyi, leksik fərqlər, qrammatik fərqlər, regional dialektlər*

Keywords: *variation linguistics, lexical differences, grammatical differences, regional dialects*

Ключевые слова: *вариативная лингвистика, лексические различия, грамматические различия, региональные диалекты*

Giriş. Hər hansı bir dili öyrənməzdən və ya tədqiq etməzdən əvvəl onun tarixi inkişafına, coğrafi yayılmasına və sosial strukturlarına nəzər yetirmək zəruridir. Alman dili bu baxımdan zəngin inkişaf mərhələlərindən keçmiş, bir çox ləhcə və regional variantlar meydana gətirmiş plurisentrik dillərdən biridir. Bu dilin fonetik, qrammatik və leksik müxtəlifliyi, onu dilçilik tədqiqatları üçün mühüm obyektə çevirir.

Dil dəyişikliyi və lingvistik fərqliliklər üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu sahəyə maraq zamanla və dil cəmiyyətlərinə görə dəyişmişdir. Mövzunun elmi mənsəyini araşdırmaq istədikdə, ümumi dilçilik və xüsusilə sosiolingvistikanın yaranmasına nəzər salmaq kifayətdir. Son illərdə dil istifadəsində baş verən dəyişikliklər dil daxilindəki variasiyaları izah etmək məqsədilə variasiya dilçiliyinin (variation linguistics) xüsusi diqqət mərkəzinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur [3].

Bəzi tədqiqatçılar variasiya dilçiliyi ilə sosiolingvistika arasında çox sıx əlaqə görərək bu iki sahəni demək olar ki, sinonim kimi qəbul edirlər. Halbuki bu variasiya dilçiliyi əslində sosiolingvistikanın alt sahəsi kimi inkişaf etmiş və dilçilikdə özünəməxsus yerini almışdır.

Tarixi baxımdan bu sahəyə dair ilk nəzərəçarpan tədqiqatların 1960-1970-ci illərdən başladığı, əsas mənbə və nəzəri çərçivələrin isə 1990-cı illərdən etibarən formalaşdığı məlumdur. Müasir dilçilikdə empirik və nəzəri əsaslara söykənərək, həm danışan, həm də dinləyici yönümlü dil istifadəsinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Variasiya dilçiliyi, dil daxilindəki lingvistik, qeyri-lingvistik fərqliliklərin müəyyənləşdirilməsi, təsnif edilməsi üçün dillərin paralel və müqayisəli şəkildə təhlilini təklif edir. Bu yanaşma dil tipologiyası, sahə tipologiyası və qlobal dil tədqiqat istiqamətləri ilə əlaqələndirilərək dilçiliyin alt-intizamı kimi qəbul edilir. Variantların araşdırılması dilin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrindəki zənginlik və müxtəlifliyi elmi əsaslarla üzə çıxarmağa imkan verir.

Dil müxtəlifliyi, həmçinin nitq istehsalı və qavrayışı, dilin sosial kontekstdə istifadəsinə görə də dəyişiklik göstərir. Bu yanaşmanın kökləri fransız dilçi Ferdinand de Sossürün “dil” və “nitq” anlayışları arasında göstərdiyi fərqlə izah edilə bilər. Sossür dilin struktur və quruluş baxımından araşdırılmasının vacibliyini vur-

ğulamış, dilin təbiətində dəyişkənlik, nizamsızlıq olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikirlərini bir neçə onillərdən sonra Noam Çomski “şifahi” və “səriştəli” dil anlayışları ilə yeni müstəviyə daşıyaraq dilçiliyə fərqli perspektiv qazandırmışdır[1].

Bu yeni nəzəri çərçivələr əsasında dilçilikdə müxtəlif yanaşmalar meydana gəlmişdir. Variasiya dilçiliyi çərçivəsində fərqli sosial qruplara aid danışanların istifadə etdiyi dil formaları, sosial dəyişmələr və sosial kateqoriyalar da diqqət mərkəzində yer almağa başlamışdır.

Bu məqalədə variasiya dilçiliyi anlayışı, onun əsas prinsipləri və bu sahə ilə əlaqəli terminlərin araşdırılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Qədim dövrlərdən bu günədək “dil” anlayışına dair formalaşan suallar, onun funksiyası, təbiəti və istifadəsi ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmalar həmişə dilçilik müzakirələrinin əsas mövzularından biri olmuşdur.

Bir dili dərinləndirən araşdırmaq üçün onun tarixi inkişafı, kökü və struktur dəyişiklikləri nəzərə alınmalıdır. Zəngin və çoxşaxəli tarixi olan alman dili bu baxımdan diqqətəlayiq nümunədir. Hind-Avropa dil ailəsinə aid olan və təxminən 91,5 milyon daşıyıcıya sahib alman dili Avropa qitəsində rus dilindən sonra ən geniş yayılmışdır. Bu dil təkcə Almaniyada deyil, həmçinin Avstriya, İsveçrə, Lixtenşteyn, Lüksemburq və Belçikada da rəsmi statusa malikdir.

Alman dili homogen (vahid) dil deyil; əksinə, tarixi, coğrafi və sosial səbəblərə görə fərqli variantlara və ləhcələrə bölünmüşdür. Bu fərqliliklər lüğət, qrammatika və tələffüz kimi sahələrdə özünü göstərir. Variant anlayışı dilin struktur və funksional cəhətdən fərqli istifadələrini əhatə edir. Bu, həm gündəlik danışmada, həm də rəsmi yazışmalarda müşahidə edilə bilər. Bütün bunlar dilin sosial realıqla sıx əlaqədə olduğunu göstərir.

Variasiya dilçiliyi bu dəyişikliklərin səbəblərini və nəticələrini araşdırır. Bu sahədə Bühler, Jakobson, Labov və Eva Neuland kimi dilçilər müxtəlif modellər və təsnifatlar təqdim etmişlər. Məsələn, Jakobson dilin altı funksiyasını (referentiv, emotiv, konativ, poetik, metadil və fatik) müəyyən etmiş, Neuland isə dil dəyişkənliyini dörd əsas parametərə ayırmışdır: tarixi, coğrafi, situativ və sosial dəyişkənlik.

Dil dəyişkənliyi üç əsas səviyyədə baş verir:

- regional (ləhcələr və coğrafi fərqlər);
- sosial (təbəqə, yaş, cins, peşə fərqləri);
- üslubi (danışqı və yazılı dil arasındakı fərqlər).

Bu təsnifatları Coseriu genişləndirərək dilin daxili strukturu və onun sosial kontekstdə istifadəsinə dair nəzəri baza yaratmışdır.

Alman dili plurisentrik (çoxmərkəzli) bir dildir. Bu o deməkdir ki, bir neçə ölkədə rəsmi dil statusuna malikdir, lakin hər ölkədə öz standart forması ilə istifadə olunur. Bu dilin əsas üç milli variantı vardır: Almaniya almancası, Avstriya almancası və İsveçrə almancası. Bütün bu variantlar yazı dilində “Hochdeutsch” (ədəbi alman dili) əsas götürülməklə yanaşı, öz fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər.

Variantlar iki qrupa ayrılır:

Tam variantlar – rəsmi dövlət dili kimi qəbul edilənlər (məsələn, Almaniya, Avstriya, İsveçrə).

Qismi variantlar – müəyyən bölgələrdə danışılan, lakin rəsmi status daşımayan formalar (məsələn, Danimarka və Cənubi Tirol kimi regionlarda).

Tam variantlar funksional cəhətdən daha geniş istifadə sahəsinə malikdir. Onlar məktəblərdə tədris olunur, dövlət idarələrində tətbiq edilir və dil normaları lüğətlərdə və qrammatikalarda kodlaşdırılır. Qismi variantlarda isə bu funksional imkanlar məhdudlaşdırılmışdır[6].

Fonetika “fone” (səs) və “tika” (elm) sözlərindən yaranmış yunan mənşəli bir termdir və dilçiliyin mühüm sahələrindən biridir. O, nitq səslərini, onların quruluşunu, yaranma yollarını və dilin səs sistemini öyrənir. Fonetika danışq səslərinin akustik, fizioloji, sosial, psixoloji və tarixi cəhətlərini araşdırır.

Bu elm sahəsi yalnız nəzəri deyil, həm də əməli əhəmiyyət daşıyır. Fonetikanı öyrənmədən dilin leksikası və qrammatikası tam mənimsənilə bilməz. O, dilin tarixini, sözlərin etimologiyasını, dillərin qohumluğunu və alınma sözlərin uyğunlaşdırılmasını anlamağa imkan verir. Eyni zamanda düzgün tələffüz və yazı qaydalarının formalaşmasında əsas rol oynayır.

Fonetika iki əsas bölməyə ayrılır: ümumi və xüsusi fonetika. Ümumi fonetika danışq səsləri haqqında ümumi nəzəri məlumatları verir, bütün dillərin fonetik materiallarını əhatə edir. Xüsusi fonetika isə konkret bir dilin – məsələn, Azərbaycan dilinin səs sistemini öyrənir.

Xarici dil öyrənərkən tələffüz çox önəmli bir rol oynayır, çünki danışığın əsas hissəsini tələffüz təşkil edir. Necə ki, başqa bir dil öyrəndiyimiz zaman ana dili biliklərimizdən yararlanırıqsa, eləcə də xarici dil biliyinin də ana dilinə olan müdaxiləsinin qarşısını almaq olmaz. Bu səbəbdən xarici dilləri öyrənərkən tələffüz praktikası mütləqdir.

Xarici dil dərslərində tələffüzün qrammatika və leksika ilə müqayisədə daha az önəm verildiyi məlumdur. Fonetikaya xarici dil dərslərində öncəki illərdə daha az diqqət yetirilsə də, zamanla bunun nisbəti azalmağa başlamışdır.

Günümüzdəki xarici dil dərslərinin tədrisi prosesində tələffüz standartları və tələffüz bacarıqlarının inkişafı ilə bağlı yeni işlər ortaya çıxmışdır, nəticədə xarici dil dərslərindəki tələffüz məşqləri, ümumiyyətlə, artmışdır. Xarici dilin tədrisi prosesində tələffüzün yaxşılaşdırılması birbaşa metodikanın inkişafı ilə əlaqədardır. Bu gün xarici dil dərslərində tələffüzün mühüm rol oynamağına, dərsləklərdə və elmi jurnallarda müzakirə olunmağına, çox sayda əlavə materialın bu barədə nəşr olunmağına baxmayaraq, yenə də xarici dil tədrisində tələffüz, yəni fonetika hələ də problemli sahədir.

Elmi yeniliyi. Məqalədə alman dilinin plurisentrik təbiəti variasiya dilçiliyi baxımından təhlil olunaraq, fərqli milli variantların (Almaniya, Avstriya, İsveçrə) fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilk dəfə sistemli şəkildə müqayisə edilmişdir. Fonetikanın dil öyrənilməsində rolu ayrıca nəzərdən keçirilmişdir.

Praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat xarici dil dərslərində variantların və tələffüzün öyrədilməsinin vacibliyini göstərir. Məqalə, dərsləklərin real dil istifadəsinə uyğunlaşdırılması və tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılması baxımından faydalıdır.

Nəticə. Alman dili Hind-Avropa dil ailəsinə aiddir və Avropada ən çox danışılan dillərdən biridir. O, təkcə Almaniya deyil, Avstriya, İsveçrə, Belçika, Lixtenşteyn, Lüksemburq kimi ölkələrdə də rəsmi və ya regional dildir. Bu ölkələrdə danışılan almanca ədəbi dildən – “Hochdeutsch”dan – fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir və bu fərqliliklər dilin variantları adlanır.

Alman dilinin əsas variantları – Avstriya və İsveçrə variantları öz söz quruluşu, tələffüz və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Bavariya dialekti ilə Avstriya variantı arasında yaxınlıq olsa da, İsveçrə variantı daha fərqlidir. Bu fərqliliklər tarixi, coğrafi və siyasi amillərlə bağlıdır və hər ölkə öz dil variantını milli kimliyinin bir hissəsi kimi qəbul edir.

Məqalədə bu variantların dilin tədris prosesindəki yeri də araşdırılır. Təəssüf ki, alman dili dərsliklərində variantlara kifayət qədər yer verilmir. Halbuki real həyatla sinif materialları arasında uyğunluq yaratmaq üçün bu vacibdir. Variantların öyrənilməsi məcburi olmasa da, müəyyən bölgələrə gedənlər üçün faydalıdır və onların dərsliklərdə təmsil olunması arzuolunandır.

Ədəbiyyat:

1. Blumfeld L. Dil (İngiliscədən tərcüməsi “Qeydlər” və “Son söz” prof. F.Veysəllininidir). Bakı: Prestige çap evi, 2014, 519 s.
2. Dağabakan, Fatma Öztürk (2012). “Toplumdilbilimsel Bir Kavram Olarak Kadın-Erkek Dil”Ayrımına Türkçe ve Almanca Açısından Bir Yaklaşım”. A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 47, Erzurum, 87-106.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 253 s.
4. Haarmann H. Die Sprachenwelt Europas. Frankfurt-New York, 1993, s. 201
5. Manquliyeva H. Alman dili Bavariya dialektinin linqvistik xüsusiyyətləri Bakı – 2017. 143.
6. <https://dilcilik.az/kitabxana/arasdirmalar/Azerbaycan-dilinin-semasiologiyasi.pdf>

Elmira Ismayilova

Summary

IMPLEMENTATION OF PHONETIC DIFFERENCES IN THE METHODOLOGY OF TEACHING GERMAN

This article explores the foundations of variation linguistics and examines the distinctions between German variants, particularly focusing on their relevance in language teaching. It highlights the lack of adequate representation of these varieties in teaching materials, which can create challenges for learners in real-life communication. The study calls for better integration of national variants into language education and encourages teachers to raise awareness of linguistic diversity among students.

Элмира Исмаилова

Резюме

ВНЕДРЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В МЕТОДИКУ ПРЕПОДАВАНИЯ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются принципы вариативной лингвистики и особенности немецких языковых вариантов, а также их влияние на преподавание немецкого как иностранного языка. Отмечается, что в учебных материалах часто недостаточно внимания уделяется этим вариантам, что может вызывать трудности у учащихся в реальной языковой среде. Подчеркивается важность включения знаний о вариантах в учебный процесс и повышения осведомлённости преподавателей и студентов о языковом разнообразии.

Rəyçi: dos. Ş.Şabanov